

Utak a rímhez – a rímfogalom alakulása a huszadik században

1. Bevezetés: formális és funkcionális rímelmélet. – A huszadik századi magyar versttanban meglehetősen egyértelmű rímfogalom kanonizálódik: „A rím [...] a szóvégi hangok egyezése-egybecsengése a szövegben” (SZEPEs–SZERDAHELYI 1981: 80, vö. HORVÁTH 1951/2004: 596). Ebben a fel-

adata, citation and similar papers at core.ac.uk

provided by ELTE Digit

illetve járulékos létmódot tulajdonít neki (azaz dekórumjellegűnek tartja), s a leírás során merev taxonómiát alkalmaz. A rím��avak szemantikai összekapcsolódását csupán „pszeudofunkciónak” minősíti (SZEPEs–SZERDAHELYI 1981: 101). Habár a múlt században többen is érveltek ez utóbbi álláspont ellen, hangoztatva a rím jelentésképző funkcióját (GÁLDI 1961: 116, LÁSZLÓ 1972: 9–10, FÓNAGY 1999: 483–4), a rímelés szemantikájának vizsgálata mégsem nyert teret napjainkig sem, bár a rím alakzatként történő bemutatása elismeri a rím összekapcsoló, elhatároló, kiemelő funkcióját (vö. MÓZES 2008: 521).

Pedig a formális rímfelfogás mellett felvázolható egy funkcionális nyelveméleti kiindulópontú (lásd LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008, LANGACKER 1987: 12, 1999: 13–37) rímelmélet is, amelyben éppen a rímjelentés leírása történhet meg eredményesen. A funkcionális–kognitív rímmodell ugyanis nem különíti el a hangzás és a jelentés oldalát, hanem azokat párhuzamosan működő, egymást kölcsönösen erősítő, feldolgozó műveletek révén ragadja meg: a fonológiai összehasonlítás mellett szemantikai összekapcsolódást is tételez a befogadásban, s fogalmilag integrált hálózatként működő jelentésszerkezettel modellálja a rímjelentést. Az így kialakuló szemantikai struktúra a versszöveg egészében, tehát szűkebb és tágabb verbális kontextusában funkcionál, következésképpen a rím nem választható el sem a verssortól, sem a verstől. Mivel ez a rímelmélet a funkcionális–kognitív nyelvemélet keretében értelmezi a rímelést, a jelenség irodalmi és hétköznapi megvalósulásait nem választja el élesen, miként a különböző „minőségű” fonológiai-szemantikai összekapcsolásokat (tisza rím, asszonánc stb.) is egy kontinuum mentén, fokozati szempontból rendezi el.

Első közelítésre úgy tűnik tehát, hogy két rímelmélet állítható szembe egymással: a formát előtérbe helyező formális felfogás, amely eltekint mindennemű jelentés vizsgálatától, illetve a funkcionális–kognitív felfogás, amely nem fogadja el forma és tartalom elkülönítését, s amely a jelentést előtérbe állítva kutatja a rím működését (vö. PÉCZELY 1965: 16, KECSKÉS 1984: 13–4). Ez a szembeállítás azonban a nyelvtudomány nézőpontjából nem egészen helytálló, s magam nem is veszem alapul a huszadik századi rímfelfogások vizsgálatánál. A funkcionális szemléletmód ugyanis nem mond le a fonológiai szerveződés vizsgálatáról, bár elsősorban szemantikai motívaltságában vizsgálja a rímstruktúrát. Másrészről a formális jellegű rímfelfogás sem kizárólag a rím formai oldalát elemzi: a radikális formalis-

ta megközelítésektől eltekintve a huszadik század formális rímmeghatározásai foglalkoznak a jelentés kérdésével is. Olyan irodalomelméleti irányzatokhoz tartoznak ugyanis, amelyek forma és jelentés megkülönböztetése ellen foglalnak állást. A döntő különbség a rím formális és funkcionális megközelítése között a nyelvtudomány felől nézve az, hogy miként próbálja a két szemlélet megragadni a tartalmi oldalt, vagyis a jelentést, és miként kapcsolja össze a formával. A formális rímelméletek legfőbb elméleti előfeltevése a nyelv, ebből következően pedig az irodalmi mű autonóm jellege, valamint a jelentés logikai-objektivisták megközelítése és tartálymetaforája (lásd SINHA 1999); a funkcionális-kognitív rímelmélet éppen azért képes újszerűen megragadni a rím (fonológiai és szemantikai) működését, mert nem tekinti önálló, önmagában vizsgálható rendszernek a nyelvet (átlépve a formális nyelvelmélet határait), így a jelentést sem statikus logikai objektumként, a nyelvi formában mint tartályban közvetítendő tartalomként kezeli, hanem fogalmi jellegű, a nyelvhasználatban konstruálódó szemantikai szerkezetként. Belátható, hogy a rím értelmezése – akárcsak a stílusa (vö. ANDEREGG 1977/1995: 237) – a nyelvelméleti keret függvénye, ezért kiemelt jelentősége van a rímelés nyelvtudományi vizsgálatának.

A rím formális elmélete tehát nem zárja ki alapvetően a rím jelentéstani megközelítését, ám azt más nyelvelméleti alapokon kívánja elvégezni. Következésképpen egy kognitív rímleírás számos ponton kapcsolódhat a korábbi kutatási eredményekhez (vö. STOCKWELL 2002: 6). Egy új rímelmélet kidolgozása során nemcsak érdekes kitérő a korábbi értelmezések vizsgálata, hanem olyan feladat, amely nélkülözhetetlen saját kiindulópontunk meghatározásához, előfeltevéseink tisztázásához. Ahogyan GADAMER írja, a megértésre törekvőnek tudatosítania kell, hogy a „megértésnek állandó feladata a helyes, a dolgoknak megfelelő vázlatok kidolgozása, melyek mint vázlatok előlegezések, melyeket azután a »dolgoknak« kell igazolniuk. Itt nincs más »objektivitás«, mint az az igazolás, melyet egy előzetes vélemény a kidolgozása révén nyer” (GADAMER 2003: 28). Mivel a korábbi rímfogalmak előfeltevéseit vizsgáljuk, a sajátjainkat is kritika alá vonjuk, ezáltal pedig a rímelés aspektusai is részletesen kirajzolódnak (KÖLLER 1988: 16).

Mivel azok a múlt századi irodalomelméleti irányzatok, amelyek foglalkoztak a rím elméleti meghatározásával, alapvetően szövegközpontú elemző iskolák, így a következőkben is ezen irányzatok rímfelfogását tekintem át, az orosz formalizmustól kezdve a strukturalizmus különböző fázisain át egészen az új kritikáig. (Terjedelmi okokból a fenomenológiai irodalomtudományt ezúttal nem tárgyalom.) Funkcionális-kognitív rímelmélet nem következik ugyan közvetlenül ezekből az irányzatokból, ám a rím funkcionális-kognitív leírásának megalapozása szempontjából nem is az eszmetörténeti folytonosság, hanem a korábbi eredményekkel való összehangolhatóság lényeges igazán. Az egyes rímfelfogások elemzéséből és összehasonlításából eredő következtetéseket a járulékoság derridai logikája révén vonom le, ám sem az újabb posztstrukturalista elméleteket, sem pedig a befogadó-orientált irányzatokat nem vizsgálom, ezek ugyanis nem foglalkoznak az irodalmi mű nyelvi jelenségeinek módszeres leírásával. Egy funkcionális-kognitív szemléletű rímelmélet eredményesen alkalmazhatja

ugyan a filozófiai hermeneutika eredményeit is, ám ez egy másik tanulmány tárgyát képezheti.

2. A költői nyelv autonómiája: az orosz formalizmus.
 – A huszadik század rímfelfogásainak tanulmányozását célszerű az orosz formalista iskola elveivel kezdeni, mivel azok előfeltévéseiket tekintve harmonizálhatók a rím funkcionális–kognitív megközelítésével. Következésképpen az orosz formalizmus tárgyalása során nem annyira annak rímelmélete, hanem általában nyelv- és irodalomszemlélete kerül előtérbe. A múlt század elején ugyanis fokozódik az igény az irodalomtudományban a pozitivizmustól, a szellemtörténettől, illetve az impresszionista-szimbolista kritikától történő eltávolodás iránt, ezért az irodalom nyelvi művészetként való megközelítése, végső soron a költői alkotás és a nyelvalkotás platonikus „kratülista” hagyománya elevenedik fel (GRÁNICZ 1992/2002: 9, 18). Mindez összekapcsolódik az irodalomtudomány egzakt, objektív tudománnyá tételének igényével. Ugyanakkor már a formalista iskola sem redukálja a mű nyelviségét annak formai oldalára, tehát az orosz formalizmusra nem jellemző az esztétikai formalizmus (EICHENBAUM 1925/2001: 249). Nem különíti el a formát és a tartalmat, illetve felhívja a figyelmet arra, hogy ez a dichotómia „csak feltételes elvonatkoztatás” (ZSIRMUNSZKIJ 1921/1981: 222–3; mindez visszavezethető POTYEBNYA etimológiai kutatásaihoz is, lásd GRÁNICZ 1992/2002).

Az egymást feltételező forma és tartalom koncepciója egyrészt elutasítja a forma egyszerűsítő metaforáját, mely szerint a mű formája olyan edény, amelybe beleöntik a tartalmat (EICHENBAUM 1925/2001: 253), másrészt feltételezi, hogy a tartalom nem eleve adott a művészetten kívül, amely a költészetben csak másik formába kerül (ZSIRMUNSZKIJ 1921/1981: 222–3). A formalista iskola képviselői nem fogadják el tehát a klasszikus miméziselméletet, s a műalkotás nyelviségének hangsúlyozásával éppen arra hívják fel a figyelmet, hogy a művészetben a világ önálló tapasztalata jön létre (STEINER 2008: 18). Ezt kívánja megragadni a „fogás” sklovszkiji fogalma és a dezautomatizálódás terminus. Egy funkcionális–kognitív rímfelfogás ezen a ponton összehangolhatja előfeltévéseit az orosz formalizmussal, hiszen mindkettő a nyelv emergens jellegéből indul ki, dinamikus produkcióként tekint a nyelvre (az orosz formalizmus HUMBOLDTRA és BAUDOIN DE COURTENAY-ra hivatkozva, lásd ZSIRMUNSZKIJ 1921/1981: 228–30).

Lényegi különbség azonban, hogy míg a funkcionális–kognitív nyelvfelfogás ezt a nyelv általános jellemzőjének tartja, addig az orosz formalizmus keretében csupán a költői nyelv területén érvényesül. A formalista iskola elkülöníti ugyanis a gyakorlati és a költői nyelvet: az előbbiben a cél az információ közvetítése, így alapvetően kommunikációs célokat szolgál, a nyelv mint médium pedig transzparens; a költői nyelv esetében azonban a gyakorlati célok háttérbe szorulnak, a nyelvi kombinációk önmagukban nyernek értéket, ennek hatására a megnyilatkozás poétikus lesz (STEINER 2008: 22). A formalista iskola a költői nyelv autonómiájából indul ki, így a forma és a tartalom kölcsönös feltételezettségét is csak itt vizsgálja. Vagyis, bár tekintetbe veszi a jelentést is, általános szemantikai leírást nem tud az egyes alakzatokhoz rendelni, hiszen a költői nyelvet önálló rendszer-

ként fogja fel, amely saját törvényei szerint működik. A nyelvészeti szemantika ezt nem képes átfogóan leírni, az ugyanis csak a gyakorlati nyelv elemeit vizsgálja.

Miként a költői nyelv, úgy a műalkotás is autonóm: akár gépként konceptualizálják (mechanisztikus formalisták, például SKLOVSKIJ), akár organikus egészként (organikus formalisták, például ZSIRMUNSKIJ), akár egymással versengő komponensek összetett rendszereként (szisztemikus formalisták, például TINYANOV), mindenképpen olyan egészként kezelik a műalkotást, amelyben az egyes elemek önmagukban nem értelmezhetők (STEINER 2008: 17–21). Ennek háttérében JAKUBINSZKIJ funkcionális nyelvfelfogása áll, amely a korábbi újgrammatikus atomizáló magyarázat helyett a nyelvi elemeket a megnyilatkozás funkciója felől, teleologikusan kívánja tanulmányozni (ZSIRMUNSKIJ 1921/1981: 228–9). Ez ismét összhangban van a funkcionális nyelvelmélet alaptézisével, ráadásul ebből következően az irodalmi mű egyes nyelvi komponenseit, így a rímelést sem kezelik a formalisták elkülönítve, hanem mindig a mű összefüggésrendszerébe ágyazva, funkcionálisan szemlélik (i. m. 244–5). Csakhogy a költői nyelv és a műalkotás autonómiája ebben az esetben is érvényesül. A forma – tartalom oppozíció helyébe a költői nyelv – gyakorlati nyelv ellentéte lép, amely a jelentésképzés automatizmusának és dezautomatizmusának szembeállításához vezet. Ehhez járul, hogy az egyes fogások, közöttük a rím leírása során a jelentést csak közvetett módon (alaktani jellemzésen vagy egyéb grammatikai elemzésen, például a grammatikai nemek összehasonlításán keresztül), illetve a lexikai összetevők vizsgálatával ragadják meg. Ebből következően az orosz formalizmus a rím jelentésének kinyilvánításán túl nem képes megragadni a rímzavak szemantikai működését.

3. A műalkotás mint szemiotikai struktúra: strukturalista irányzatok. – Ha az orosz formalista iskola rímfelfogása több szempontból alkalmas kiindulópont lehet egy funkcionális szemléletű rímelmélet számára, fokozottan igaz ez a strukturalizmus egyes fázisaira. Jóllehet a szélsőségesen formális úgynevezett „fonológiai verselmélet” (SIEDLECKI 1937/1988: 227–31), az angol és amerikai strukturalista, generatív prozódia (erről összefoglalóan lásd ATTRIDGE 2008: 68–9, 83–4), LOTZ JÁNOS metrikai rendszere (LOTZ 1973/1976: 217–8), valamint a rím információelméleti megközelítése (JIRÍ LEVÝ, lásd HANKISS 1968/1977: 63–9) fontos eredményeket hoz a verstani kutatásokban, ebben a dolgozatban nem foglalkozom velük, részben terjedelmi okokból, részben pedig azért, mert egy funkcionális rímfelfogás nem építhető közvetlenül ezekre a modellekre a nyelvelméleti kiindulópontok radikális különbözősége folytán. Fontos azonban a prágai strukturalizmus eredményeinek, továbbá LOTMAN ÉS BARTHES rímfelfogásának számbavétele.

A) A Prágai nyelvész kör egyik alapítója, VILÉM MATHESIUS már 1912-ben hangsúlyozza a nyelv szinkrón és funkcionális megközelítésének fontosságát (DOLEŽEL 2008: 34), így a cseh strukturalisták nyelvelméleti irányultságára kezdetektől fogva a saussure-i elvek rugalmas alkalmazása jellemző. Ezért nem me-

revítik meg sem a rendszer fogalmát, sem a műalkotás nyelvi jellegének formális dimenzióit, amit a szemiotikai irányultság sem tenne lehetővé. A műalkotás jelként történő felfogása előírja a szemantikai elemzést (MUKAŘOVSKÝ 1936/2001: 430), ami egyben azt is jelenti, hogy a forma és a tartalom elkülönítése, vagy a mű formaként történő interpretálása egyaránt elvetendő (MUKAŘOVSKÝ 1936/1988: 102–3).

MUKAŘOVSKÝ szemiotikai műfelfogása számos ponton megelőlegezi a rímelés kognitív szemantikai vizsgálatát. A művészi alkotás mint jel számára egyértelműen szemantikai struktúra, amelyben minden alkotóelem jelentés közvetítője: a költői szövegben nem egyirányú, lineáris fejlődés, hanem szemantikai akkumuláció folyamata érvényesül, melynek során az egyes strukturális komponensek együttesen hozzák létre a mű koherens jelentését (MUKAŘOVSKÝ 1943/1988: 163, DOLEŽEL 2008: 44). Lényeges továbbá, hogy a szemiotikai orientáció következtében nemcsak a műalkotás struktúrája jellemezhető jelként (tehát szupraindividuális, társadalmi létezőként, akárcsak a nyelvi jelek, vö. MUKAŘOVSKÝ 1947/1988: 188), hanem a nyelvi jelek is sajátosan funkcionálnak a műalkotásba kerülve: az esztétikai funkció működése révén újszerű jelentéskapcsolatokban vesznek részt. A nyelvi jel ebben a felfogásban nem pusztán leképezi, helyettesíti a valóságot, hanem meghatározza annak megértését is (i. m. 190), tehát nem mimetikus. A műalkotásban pedig olyan kommunikációs mód érvényesül, amelyben a dinamikus, energijellegű esztétikai funkció meghatározott strukturális összefüggésben érvényesíti a lehetséges jelentést.

Fontos azonban megjegyeznünk, hogy a prágai strukturalisták az irodalmi művet specifikus szemiotikai struktúrának tekintik, amely a társadalom tagjai közötti kommunikációban újra és újra ráirányítja a figyelmet a valóság diverzitására (DOLEŽEL 2008: 40). Így a mű autonómiájának tétele továbbra is érvényben marad, a művészi struktúra önmagából érthető meg, s jóllehet ez az értelmezés MUKAŘOVSKÝ elméletében szemantikai elemzést is maga után von, ez az elemzés nem jut el az általánosító modellalkotás szintjére.

B) Az imént felvázolt elméleti összefüggésrendszer hatékonyan alkalmazható a rímfogalom újragondolása során. Ebben a tekintetben támaszkodhatunk ROMAN JAKOBSON munkásságára is, aki részletesen tárgyalja a rímelés szemantikai megközelítését. Az orosz formalizmus irányzatában szocializálódó JAKOBSON részben a husserli fenomenológia hatására, részben a szemiotikai irányultság következtében minden nyelvi jelet jelentéshordozóként kezel; a fonémát is szemantikai jellegű nyelvi jelnek tartja, mivel alapvető funkciója a jelentések elkülönítése (JAKOBSON 1949/1969: 115, STEINER 2008: 23–4). JAKOBSON a jelentés és a hangzás következetes összekapcsolásával voltaképpen SAUSSURE megállapításához ragaszkodik jelölő és jelölt elválaszthatatlanságáról. Ám a nyelvi jel önkényességének tételét már nem tartja kizárólagosnak: a jelölő és a jelölt kapcsolata „törvényesített egymáshoz rendelésen alapszik, amit gyakran félrevezetően »a nyelvi jel önkényességének« neveznek” (JAKOBSON 1960/1969: 248), ugyanakkor az „ábraszzerűségek rendszere” (vagyis a rendszeres ikonikusság), „ami nyilvánvaló és kötelező a nyelv teljes szintaktikai és morfológiai rendszerében, rejtett és

virtuális a szókinszben, érvényteleníti az önkényesség saussure-i dogmáját” (JAKOBSON 1966/1969: 111). Motiválnak tartja tehát jelölő és jelölt kapcsolatát, a költészetben pedig ennek kiteljesedését látja (JAKOBSON 1965/1982: 160). JAKOBSON nyelvelméleti előfeltevései tulajdonképpen a saussure-i elvek funkcionális szemléletű továbbgondolásai; a költői szövegek elemzésének tapasztalatából következnek, így lehetőséget adnak arra, hogy JAKOBSON a rímelés esetében is általános nyelvészeti igénnyel tárgyalja a jelentésképzést.

Ezt valósítja meg széles körben ismert 1960-as tanulmányában (Nyelvészet és poétika), amelyben hangsúlyozza a rímelés szemantikai leírásának relevanciáját: „Minden kísérlet, amely a poétikai konvenciókat, a metrumot, alliterációt vagy a rímet, a hangzás szintjére akarja korlátozni, a tapasztalatnak ellentmondó spekulatív okoskodás. A rím szükségképpen magában foglalja a szemantikai kapcsolatot a rímelő egységek [...] között” (JAKOBSON 1960/1969: 238–9). Vagyis JAKOBSON egyértelműen állást foglal a rímjelentés mellett, ám azt olyan általános elvből vezeti le, amely nem magyarázza kielégítően a rím jelentésképzését, lévén ez a magyarázat redukcionista jellegű. JAKOBSON a bühleri kommunikációs modellt jelentősen átalakítja: nála a poétikai funkció nem a nyelvre magára irányul (mint MUKAŘOVSKÝNÁL), hanem az üzentre, a szövegre (DOLEŽEL 2008: 41), amely a szemiotikai orientációnak megfelelően jelölő és jelölt egysége (ATTRIDGE 2008: 76). A költészetben a poétikai funkció dominál, de nem érvényteleníti a nyelv többi funkcióját, csak a hierarchikus szerveződésben háttérbe szorítja (JAKOBSON 1960/1969: 217). A poétikai funkció legfőbb jellemzője, hogy az egyenértékűséget a szelekció tengelyéről a kombináció tengelyére helyezi át, s ezt érvényesíti a mű minden síkján, a hangzásbeli, a grammatikai és a szemantikai síkon is. Ebből az elvből vezethető le egyrészt rímelés és grammatika összekapcsolhatósága (JAKOBSON 1949/1969: 125–6), másrészt a rímjelentés magyarázata: a rímekben a hangzás alapján összekapcsolódó szavak jelentése egyenértékűségként definiálható, a jelentések közelednek egymáshoz (JAKOBSON 1960/1969: 241, 245). Ily módon a rímelés az „ábraszerűség”, tehát az ikonikusság egyik példája lesz, működésében kiemelt jelentősége van a hangzás síkjának, amely a jelentések egyenlőségét kezdeményezi. Ez a szemantikai leírás minden koherenciája mellett is problematikus funkcionális nézőpontból, mivel a rímjelentést nem összetett, dinamikus szemantikai szerveződés eredményeként mutatja be, hanem egy nyelvi funkció strukturális elvének egyszerű érvényesüléseként.

Megállapíthatjuk, hogy a jakobsoni rímfelfogás kváziformális nyelvelméleti előfeltevéseiből és az általános magyarázatra való törekvéseiből eredően összekapcsolható a rím funkcionális–kognitív elméletével. A nyelvi rendszer autonómiájának határait ugyanis több ponton átlépi: az önkényesség elvének elutasítása révén a nyelvi jelek felépítését a tágran értett nyelvhasználatban horgonyozza le; a költészet területét nem határolja el élesen a hétköznapi nyelvhasználattól (JAKOBSON 1933–1934/1982: 244, vö. MUKAŘOVSKÝ 1936/1988: 56–7), elsősorban a művészi alkotás szemiotikai megközelítéséből, másodsorban a poétikai struktúrák konvencionális jellegéből következően; végül a rímelés irodalmi és hétköznapi megvalósulásait sem határolja el egymástól élesen (JAKOBSON 1960/1969: 225–6). Szociokulturális beágyazottságában vizsgálja a poétikai

struktúrát, ezért figyelmet érdemel a funkcionális–kognitív rímfelfogás megalapozásában. Továbbá a strukturalista keretnek megfelelően a verset JAKOBSON rendszernek, hierarchikus szerkezetnek tekinti, amelyben az egyes strukturális elemek a rendszer összességében nyerik el értéküket, így a rím sem választható le a szövegkörnyezetről. Mindazonáltal JAKOBSON rímmagyarázata a poétikai funkció szervezőelvének érvényesülésével ragadja meg a rím jelentésképző funkcióját, ez pedig a rímjelentés leegyszerűsítő felfogását eredményezi. A rím működésében elsődlegesnek tekinti a hangzásbeli egyenértékűséget, a jelentések összekapcsolódása pedig ennek, illetve a poétikai funkciónak van alárendelve.

C) A rím jelentésképző funkciójának leírásában a strukturalizmuson belül érdemes tárgyalni JURIJ LOTMAN elméletét is: ő ZSIRMUNSZKIJRA és TOMASEVSKIJRE támaszkodva a rímet a vers metrikai szerkezetében betöltő funkciója alapján közelebbi meg, a szemiotikai orientáció következtében pedig nem választja el a hangzást a jelentéstől a művészet területén, a hangzás nála is információ, tartalom átvitelére szolgál (LOTMAN 1970/1973: 129–31). A rímjelentés nála is „kiegészítő” jellegű, melyet a helyzetbeli és eufonikus egyenértékűségek hoznak létre. Ez az a pont azonban, ahol LOTMAN világosabban próbálja megragadni a rímjelentés dinamikáját: nála a rím��avak jelentése alapvetően inkongruens, a hangsúly a különbözőségeen van, a jelentés dinamikája pedig e különbözőségeek „közös nevezőre hozása” (i. m. 135–8). A rím működése során a formális hasonlóság irányítja a figyelmet a szemantikai különbözőségekre, ugyanakkor az eltérő jelentések közelednek is a hasonlóság hatására. A rím jelentésképzése „összehasonlítás és szembeállítás folyamata”, következésképpen a rím „természeténél fogva dialektikus” (i. m. 138). LOTMAN rímelmélete határozott lépést tesz a rím dinamikus leírása felé, folyamatok révén kívánja megragadni a rím kreatív, a szövegértelmet új összefüggésekkel gazdagító jellegét. Ehhez járul egyrészt, hogy ebben a keretben a rím fonetikailag is többnyire csak részleges egybeesés, LOTMAN tehát lazítja a tiszta rím – asszonánc dichotómián. Másrészt a rím a szövegben is dinamizáló funkciójú, a kiegészítő rímjelentés a befogadás során történő visszatéréskor jön létre (i. m. 135–6). Ugyanakkor LOTMAN modelljében a jelentések rendszere törvényrendszer, sajátágos módon megragadható struktúra, és a rím voltaképpen nem tesz mást, minthogy a befogadás folyamatában a szójelentések olyan vonatkozásaira irányítja a figyelmet, amelyek a hétköznapi nyelvhasználatban nem érvényesülnek – ezeket a jegyeket megkülönböztető jegyekké teszi (i. m. 141). Vagyis a szójelentés a strukturalista keretnek megfelelően előre adott (logikai) tulajdonságjegyek összessége, és a rím csak ezen a struktúrán belül helyezi át a hangsúlyokat, ami jelentősen csökkenti LOTMAN amúgy dinamizáló rímfelfogásának újszerűségét.

Érdemes mindazonáltal megfigyelni, hogy a lotmani modellben a rím jelentésképzése tulajdonképpen nem más, mint új összefüggések kialakítása a szemantikai rendszer törvényszerűségeinek megkerülése révén. Ezen a ponton összekapcsolhatóvá válik LOTMAN felfogása a strukturalizmus konzekvens képviselőjének és kritikusanak egyaránt tekinthető ROLAND BARTHES rímmeghatározásával: „a rím végső soron a szintagma és a rendszer közötti távolság törvényének [...] áthágásával esik egybe; a hasonló és a különböző akaratlagos feszültsé-

gének felel meg, vagyis egyfajta strukturális boitránynak” (BARTHES 1964/2001: 519). BARTHES lényegében véve kijelenti: a strukturalista poétika, a nyelv strukturális szemlélete képtelen a saját keretein belül megragadni a rím jelenségét. Talán még ennél is fontosabb, hogy BARTHES a saussure-i és jakobsoni elvek végső-kig következetes érvényesítésével jut el ehhez a következtetéshez: a rím volta-képpen csak példa, amelyen keresztül a szerző rámutat a strukturalista nyelv- és irodalomfelfogás problematikusságára. Ha ugyanis a nyelvet saját törvényei szerint működő autonóm rendszernek tekintjük, amelyben minden nyelvi szinten a paradigma és a szintagma tengelyén helyezhetők el a formák, továbbá a jelentés is ilyen rendszerként fogható fel, akkor a nyelvi művészet tényei nem írhatók le e rendszer részeként, az így felfogott nyelvelméleti előfeltevések mentén. Következésképpen, ha a strukturalizmus célkitűzéséhez híven a műalkotást valóban annak nyelvi természete felől kívánjuk megragadni, akkor éppen maguk a strukturalista elvek válnak működésképtelenné. BARTHES érvelésében a strukturalizmus önmagát kérdőjelezi meg (BARTHES 1964/2001: 518). Szemléletesen nevezi ezeknek a szabálysértéseknek a vizsgálatát „egyfajta strukturális cenzúra feloldásának” (i. m. 519), utalva ezzel a merev, statikus autonóm nyelvi rendszer korlátainak tarthatatlanságára.

Röviden összefoglalva, az itt tárgyalt strukturalista rímfelfogások elemzése rámutatott arra, hogy a rím formális megközelítése továbbra sem a forma és a tartalom elválasztásának elvéből, illetve a forma elsődlegességének elvéből következik, hanem a nyelv autonómiájának tételéből és a jelentés objektivista felfogásából. Eszerint ugyanis a tartalom is formai kategóriákon keresztül, a struktúra fogalmából kiindulva ragadható meg. Azok a strukturalista rímmodellek, amelyek egy funkcionális–kognitív rímelmélet számára kiindulópontot jelenthetnek, éppen azért minősülnek kváziformális, részben funkcionális jellegű elméleteknek, mert a saussure-i elveket rugalmasan (hozzátehetnénk, sok esetben eredeti összetettségükben) alkalmazzák, tehát a nyelvet társadalmi és kulturális közegében tételezik, a jelentésképzést pedig folyamatként próbálják megragadni.

4. A műalkotás mint megismerésmód: az új kritika. – Az angol–amerikai új kritika rímfelfogását mindenképpen érdemes külön tárgyalni. Nem csupán azért, mert ebben az elméleti keretben is explicálódik a rím szemantikai relevanciája, hanem azért is, mert mindez olyan filozófiai előfeltevések révén valósul meg, amelyek részben harmonizálhatók a funkcionális–kognitív szemlélettel. Az irányzat képviselői az irodalmi műalkotást, különösen a költészetet tartják a megismerés igazi, ontológiai módjának: „Úgy tetszik nekem – írja ALLAN TATE –, hogy saját versem, vagy akárki másé, csupán egy módja valami megismerésének; ha a költemény igazi alkotás, akkor egy olyanfajta tudás, amit nem bírtunk korábban. Nem tudás valami más felől; a költemény ama tudás teljessége” (idézi SZILI 1967: 9). Ezzel az új kritika megfosztja az objektív, verifikálható megismerést kiemelt státuszától, azzal érvelve, hogy a tudomány nem tudja tárgyának lényegét megragadni. Kérdés persze, hogy tételezhetünk-e egyáltalán ilyenfajta lényegiséget, ami a világ jelenségeiben megnyilvánul; mindenestre az új kritika ennek a lényegnek a megismerését célozza meg, mégpedig az

irodalmi mű megismerésén keresztül. TATE határozottan elutasítja a miméziselméletet is: a költemény nem valami létezőnek egy lehetséges tudása, hanem maga a költemény teremti igazi valójában a tárgyat is és az arról való tudást is. Ez az előfeltevés az új kritikát az orosz formalizmussal rokonítja, és a már említett platonikus hagyományhoz kapcsolja.

Az „új kritikusok” rendre elkülönytik a műalkotás logikai struktúráját a mű egyéb, a tartalom szempontjából irreleváns tényezőitől (például hangzás, ritmus). Ezt fejezi ki TATE-nél az extenzió-intenzió, JOHN RANSOMnál a struktúra-textúra fogalompár, amely elsőre a tartalom-forma dichotómiához hasonlít, ugyanakkor maga a megkülönböztetés irreleváns (SZILI 1967: 11), mert RANSOM számára egyedül a textúra vizsgálendő. E tekintetben is rokonítható az orosz formalista iskola felfogásával, amennyiben nála a tartalom is formai jellegű.

Mi az tehát, ami a költemény révén megismerhetővé válik? Semmiképpen sem egy előre adott, objektíve létező tárgy, jelentésében rögzített, törvényekkel jellemezhető entitás, hanem „sugallatos, elhatározásra készítő, sőt esetleg döntésre sarkalló helyzet fő erővonalait, tendenciáit is jelző, de lényegében »szabad«, sokjelentésű, homályos képzetkomplexum” (uo., vö. WEIMANN 1965: 99–101). Az új kritika elméletének jelentőségét számunkra alapvetően nem a művek formai jelenségeinek tulajdonított jelentés adja, hanem az, hogy ezt a jelentést alakulásban lévő, plurális, többé-kevésbé meghatározatlan jellegűnek tekintik, ebből következően pedig a megismerést sem egyszerű leképezésként gondolja el, hanem aktív konstruáló folyamatként, a műalkotásban történő teremtés újrajátszásaként.

A) Mindezek alapján az sem meglepő, hogy WILLIAM KURTZ WIMSATT 1954-es tanulmányában elsősorban szemantikai jelenségként írja le a rímet. Nem a megszokott logikát követi, azaz nem amellett érvel, hogy a rím��avak fonológiai hasonlósága jelentésbeli összekapcsolódást eredményez, hanem megfordítja a képletet: a rímnek az ő elméletében szándékos és pontos szemantikai karaktere van a költemény szövegében, így különleges módon működik közre a poétikai struktúrában (WIMSATT 1954/1982: 153). Ebben a rímelméletben a hangzás összekapcsol, de a hangsúly a jelentések különbözőségén van (akárcsak LOTMANnál): ahol összekötésre van szükség, ott különbség van, s a hangzásbeli összecsenegés funkciója is az, hogy a jelentések közötti feszültségre irányítsa a figyelmet. Ezért a rím nem tekinthető sem pusztán fonetikai harmóniának, sem formális, irracionális, emocionális eszköznek.

Ez a rímfelfogás olyan esztétika-elméletbe illeszkedik, amely a műalkotást is elsődlegesen jelentéses struktúrának tekinti (WEIMANN 1965: 75–6). A szó művészetete WIMSATTnál intellektuális művészet, a költészetben az érzelmek és a fogalmak szimultán módon vannak jelen, sőt az emocionális sík nagyrészt a fogalmak révén közvetítődik. Esztétikai értéket csak fogalmakkal hoz létre az irodalmi mű (lásd WIMSATT 1954/1982: 165). Így a rím sem a hangzás és a jelentés, hanem a logikus és az illogikus jelentés vonatkozásában nyer értelmet: a rím a szöveg argumentatív logikai mintázatára épülve hoz létre ellenmintázatot illogikus asszociációkból, tehát ez a felfogás is járulékos, kiegészítő jelentést tulajdonít a

rímnek. Lényeges azonban, hogy WIMSATT rímelmélete szemiotikai irányultságú: a rím verbális ikon, olyan jelölő, amely a jelölt tulajdonságait mutatja fel, azaz a valóság szimbolikus interpretációja (WIMSATT 1982: x). Ily módon a korábban vizsgált rímmodellekkel összevetve WIMSATT elméletében a rím szemantikai természetű, jelentését nem valamilyen elv vagy viszonyrendszer magyarázza. WIMSATT rímfelfogása mindenképpen alapul veendő egy olyan funkcionális–kognitív rímmodell kidolgozásánál, amely a nyelvi szerkezeteket jelentésükből kiindulva magyarázza.

5. A jelentés járulékosága: következtetések. – A huszadik századi rímfelfogások – természetesen nem a teljességre törekvő – áttekintésében az új kritika rímelméleténél olyan ponthoz érkezünk, ahonnan már egyértelműen látszanak egy funkcionális–kognitív rímmodell lehetőségei és irányvonalai. Fontos azonban tekintetbe vennünk, hogy a vizsgált rímelméletekben a rímjelentés nemcsak a hangzáshoz viszonyítva másodlagos, járulékos, hanem a szöveg jelentése szempontjából is az. Ezen a ponton érdemes hivatkoznunk DERRIDA SAUSSURE-értelmezésére, illetve az azt interpretáló dekonstrukciós elméletre (CULLER 1997). Eszerint jelentés és forma megkülönböztetésében „a felsőbbrendű elem a logoszhoz [az önazonos lényeghez, az értelemhez – S. G.] tartozik, és magasabb rendű jelenlét; az alsóbbrendű elem pedig visszaesést jelöl ki. A logocentrizmus tehát az első elem prioritását tételezi fel, a másodikat pedig az ehhez való viszonyában, az első szövédményeként, tagadásaként, manifesztációjaként vagy felbomlásaként gondolja el” (i. m. 128). A deridai interpretációban SAUSSURE szemiotikai nyelvelmélete megerősíti a logocentrizmust (i. m. 138), megítélésem szerint azonban SAUSSURE nézetei az idealizálás révén hatnak leginkább: idealizálható a forma is („formacentrizmus”), ebben az esetben a műalkotás formai elemei tekinthetők a logosz részének, s ragadhatók meg egzakt módon, míg a jelentés csak ezek függvénye. Másrészt a logocentrizmus jellemzi a jelentés objektivistá felfogását: a jelentés tárgyként adva van valahol, így a jelentések rendszere is adott (i. m. 133).

További probléma a jelentés logikai jellegével, valamint a rímjelentés járulékos jellegével, a szuplementaritás logikájával, hogy mindig valami teljes egészéhez viszonyít. Ha a jelentés a formális logika igaz/hamis fogalompárjával írható le, akkor minden, ami nem elemezhető ezen igazságfeltételek mentén, járulékosá válik (i. m. 151, 158). A rím jelentése az elemzett elméletekben három aspektusból is szupplementum: a hangzás felől nézve, a nyelvi jelentések logikai jellege felől tekintve, valamint a szöveg teljes (logikai) szemantikai struktúrájához viszonyítva. Vegyük azonban tekintetbe, hogy a járulékos tényező éppen annak köszönheti létét, hogy nélküle a kiegészítendő entitás nem volna teljes (CULLER 1997: 146–8). DERRIDA meggyőzően mutat rá arra, hogy mind a megkülönböztetések alapuló rendszer, mind a megismerés tárgyának objektumjellege a megismerő által véghezvitt idealizálás eredménye, ami azonban figyelmen kívül hagyja a jelentésnek és magának a nyelvnek a produktív dinamikusságát.

Amennyiben tehát az eredetileg járulékosnak tekintett jelenségről kiderül, hogy a tételezett teljesség eredendő hiányán alapul, akkor innen már csak egy lé-

pést jelent, hogy ne a vélt teljességet tekintjük elsődlegesnek, hanem a járulékos, amely nélkül a teljesség nem lehetne teljesség. Ebből a nézőpontból a szupplementum hordozza a kiteljesedést, vagyis az adott entitás lényegét. Egy funkcionális–kognitív rímelmélet ebből a felismerésből indulhat a hagyományt folytatva. Fontos megjegyeznünk, hogy a derridai gondolatmenet itteni alkalmazása nem jelenti a korábbi rímfogalmak dekonstruálását, csupán olyan összefüggésbe helyezi azokat, amelynek révén jobban látható egy új, nyelvészetileg megalapozott, a funkcionális–kognitív nyelvelméletre támaszkodó rímértelmezés szükségessége. Bár a vizsgált rímelméletek a rím funkcionális–kognitív újragondolását alapvetően megelőlegezik, a rím szemantikai modellálása, illetve ennek alapján szövegtani, stilisztikai leírása továbbra is elvégzendő feladat marad, melynek megoldásához funkcionális nyelvelméleti kiindulóponton van szükség.

A hivatkozott irodalom

- ANDEREGG, JOHANNES 1977/1995. Irodalomtudományi stíluselmélet. Helikon 232–51.
- ATTRIDGE, DEREK 2008. The Linguistic Model and its Applications. In: SELDEN 2008: 58–84.
- BARTHES, ROLAND 1964/2001. A szemiológia elemei. In: BÓKAY–VILCSEK szerk. 2001: 497–522.
- BOJTÁR ENDRE szerk. 1988. Struktúra, jelentés, érték. A cseh és a lengyel strukturalizmus az irodalomtudományban. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÓKAY ANTAL – VILCSEK BÉLA szerk. 2001. A modern irodalomtudomány kialakulása. A pozitívizmustól a strukturalizmusig. Osiris Kiadó, Budapest.
- CULLER, JONATHAN 1997. Dekonstrakció. Elmélet és kritika a strukturalizmus után. Osiris Kiadó, Budapest.
- DOLEŽEL, LUBOMÍR 2008. Structuralism of the Prague School. In: SELDEN 2008: 33–57.
- EICHENBAUM, BORISZ 1925/2001. A „formális módszer” elmélete In: BÓKAY–VILCSEK szerk. 2001: 248–67.
- FÓNAGY IVÁN 1999. A költői nyelvről. Corvina Kiadó, Budapest.
- GADAMER, HANS-GEORG 2003. Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlat. Osiris Kiadó, Budapest.
- GÁLDI LÁSZLÓ 1961. Ismerjük meg a versformákat! Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest.
- GRÁNICZ ISTVÁN 1992/2002. A szó belső formája Potyebnya nyelvészeti poétikájában. In: Uő. 2002: 9–24.
- GRÁNICZ ISTVÁN 2002. A nyelvészeti poétika útjai és lehetőségei. Balassi Kiadó, Budapest.
- HANKISS ELEMÉR 1968/1977. Kvantitatív módszerek az irodalomtudományban. In: SZERDAHELYI szerk. 1977: 36–69.
- HORVÁTH JÁNOS 1951/2004. Rendszeres magyar verstan. In: KOROMPAY H.–KOROMPAY szerk. 2004: 539–728.
- JAKOBSON, ROMAN 1933–1934/1982. Mi a költészet? In: Uő. 1982: 242–60.
- JAKOBSON, ROMAN 1949/1969. A nyelvi szintek kölcsönhatása. In: Uő. 1969: 114–30.
- JAKOBSON, ROMAN 1960/1969. Nyelvészet és poétika. In: Uő. 1969: 211–57.
- JAKOBSON, ROMAN 1965/1982. A költészet tudománya felé. In: Uő. 1982: 10–5.

- JAKOBSON, ROMAN 1966/1969. A nyelv szemiotikai vizsgálata. In: *Uő.* 1969: 93–113.
- JAKOBSON, ROMAN 1969. *Hang – Jel – Vers.* Szerk. Fónagy Iván – Szépe György. Gondolat Kiadó, Budapest.
- JAKOBSON, ROMAN 1982. A költészet grammatikája. Vál. és szerk. Fónagy Iván – Szépe György. Gondolat Kiadó, Budapest.
- JANSSEN, THEO – REDEKER, GISELA eds. 1999. *Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology.* Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- KECSKÉS ANDRÁS 1984. A magyar vers hangzásszerkezete. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIRÁLY ISTVÁN főszerk. 1989. *Világirodalmi Lexikon.* XI. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOROMPAY H. JÁNOS – KOROMPAY KLÁRA szerk. 2004. *Horváth János verstani munkái.* Osiris Kiadó, Budapest.
- KÖLLER, WILHELM 1988. *Philosophie der Grammatik. Vom Sinn grammatischen Wissens.* J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart.
- LADÁNYI MÁRIA – TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. Funkcionális nyelvészet. In: LADÁNYI – TOLCSVAI NAGY szerk. 2008: 17–58.
- LADÁNYI MÁRIA – TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 2008. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1. Theoretical Prerequisites.* Stanford University Press, Stanford.
- LANGACKER, RONALD W. 1999. Assessing the cognitive linguistic enterprise In: JANSSEN–REDEKER eds. 1999: 13–59.
- LÁSZLÓ ZSIGMOND 1972. A rím varázsa. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LOTMAN, JURIJ 1970/1973. A művészi szöveg paradigmaticájának szintjei és elemei In: *Uő.* 1973: 89–189.
- LOTMAN, JURIJ 1973. *Szöveg – Modell – Típus.* Szerk. Hoppál Mihály. Gondolat Kiadó, Budapest.
- LOTZ JÁNOS 1973/1976. Általános metrika. In: *Uő.* 1976: 215–36.
- LOTZ JÁNOS 1976. *Szonettkoszorú a nyelvről.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- MÓZES HUBA 2008. A rím. In: SZATHMÁRI főszerk. 2008: 505–22.
- MUKAŘOVSKÝ, JAN 1936/1988. Az esztétikai funkció, norma és érték mint társadalmi tények. In: BOJTÁR szerk. 1988: 54–107.
- MUKAŘOVSKÝ, JAN 1936/2001. A művészet mint szemiológiai tény. In: BÓKAY–VILCSEK szerk. 2001: 428–31.
- MUKAŘOVSKÝ, JAN 1943/1988. Szándékoltság és szándékolatlanság a művészetben. In: BOJTÁR szerk. 1988: 158–85.
- MUKAŘOVSKÝ, JAN 1947/1988. A csehszlovák művészetelmélet fogalmi. In: BOJTÁR szerk. 1988: 186–93.
- PÉCZELY LÁSZLÓ 1965. *Tartalom és versforma.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SELDEN, RAMAN ed. 2008. *From Formalism to Poststructuralism. The Cambridge History of Literary Criticism.* Vol. 8. Cambridge University Press, Cambridge.
- SIEDLECKI, FRANCISZEK 1937/1988. A verstani kutatások három területe. In: BOJTÁR szerk. 1988: 226–33.
- SINHA, CHRIS 1999. Grounding, Mapping and Acs of Meaning. In: JANSSEN–REDEKER eds. 1999: 223–55.

- STEINER, PETER 2008. Russian Formalism. In: SELDEN ed. 2008: 11–29.
- STOCKWELL, PETER 2002. Cognitive Poetics. An Introduction. Routledge, London – New York.
- SZATHMÁRI ISTVÁN főszerk. 2008. Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve. Tinta Kiadó, Budapest.
- SZEPES ERIKA 1989. Rím. In: KIRÁLY főszerk. 1989: 740–43.
- SZEPES ERIKA – SZERDAHELYI ISTVÁN 1981. Verstan. Gondolat Kiadó, Budapest.
- SZERDAHELYI ISTVÁN szerk. 1977. A strukturalizmus-vita. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZILI JÓZSEF 1967. A „New Criticism” irodalomesztétikája. Kritika 6: 6–16.
- WEIMANN, ROBERT 1965. Az „Új Kritika”. Az új interpretációs módszerek története és bírálat. Gondolat Kiadó, Budapest.
- WIMSATT, WILLIAM KURTZ 1954/1982. One relation of rhyme to reason. In: Uő. 1982: 153–66.
- WIMSATT, WILLIAM KURTZ 1982. The verbal icon: studies in the meaning of poetry. The University Press of Kentucky, Lexington.
- ZSIRMUNSZKIJ, VIKTOR 1921/1981. A poétikai feladatai. In: Uő. 1981: 220–74.
- ZSIRMUNSZKIJ, VIKTOR 1981. Irodalom, poétika. Válogatott tanulmányok. Vál. Nyina Alekszandrovna Zsirmunszkaja. Gondolat Kiadó, Budapest.

SIMON GÁBOR (simonga@vipmail.hu)

Pathes to rhyme – The developing of the notion of rhyme in the 20th century

This paper scrutinizes some very important rhyme conceptions from the 20th century in relation to their language theoretical presuppositions. The most considerable result of the investigation is that though the analyzed rhyme theories regard the linguistic system as autonomous and the linguistic meaning as a mental object, and therefore these theories are formal approaches to the rhyme, they however adopt the formal theoretical vantage point flexibly, so they are harmonizable with a functional view in some measure, establishing a functional cognitive theory of rhyme.

SIMON, GÁBOR